

עני שיש לו קרובים עשירים

עופר שוורץ

דעת המרדכי לגבי אחריות הקרוב
גמרא נדרים (סה:):

מתני' ועוד אמר ר"מ פותחין לו [למדיר את
חבירו] מן הכתוב שבתורה ואומרין לו אילו
היית יודע שאתה עובר על (ויקרא יט, יח)
לא תקום ועל לא תטור ועל (ויקרא יט, יז)
לא תשנא את אחיך בלבבך (ויקרא יט, יח)
ואהבת לרעך כמוך (ויקרא כה, לו) וחי אחיך
עמך שהוא עני ואין אתה יכול לפרנסו אמר
אילו הייתי יודע שהוא כן לא הייתי נודר הרי
זה מותר: גמ'. א"ל רב הונא בר רב קטינא
לרבנן נימא כל דמעני לאו עלי נפיל מאי
דמטי לי לפרנסו בהדי כ"ע מפרנסנא ליה
א"ל אני אומר כל הנופל אינו נופל לידי גבאי
תחלה.

הגמרא עוסקת באדם שמדיר את חבירו
מלהנות ממנו ובפתח שפותחים לו כדי
שיתחרט על נדרו. אחד הפתחים הוא
שאילו ידע שחברו יעני ולא יוכל לעזור
לו שמא לא היה נודר. והגמרא מקשה
שאינן בזה חרטה שהרי העני לא נופל
על אדם ספציפי אלא על הציבור או

במאמר זה נרצה לדון בחובת הציבור
לפרנס עני שיש לו קרובים עשירים.
ובפרטות האם קרובים חייבים לזון
קרובם העני ומי קודם בחיובו לזה
הקרובים או הציבור.

ענייך קודמים

במסכת בבא מציעא עא. נאמר כך:

תני רב יוסף (שמות כב, כד) אם כסף תלוה
את עמי את העני עמך עמי ונכרי עמי קודם
עני ועשיר עני קודם ענייך ועניי עירך ענייך
קודמין עניי עירך ועניי עיר אחרת עניי עירך
קודמין.

לפי רב יוסף ישנו גדר של 'ענייך' שהם
קודמים ל'עניי עירך' ולא נתבאר כ"כ
מהו הגדר של 'ענייך' האם זה בקרוביו
או שמא הגרים בשכונתו או חבריו.¹
בכל אופן נתבאר שיש לאדם לתת
צדקה לפי סדר קדימויות ולא באופן
אקראי. נרצה לברר האם מי שיש לו
קרובים עשירים נכלל בגדר עני.

1. עיין במאמרו של ר' ידידיה הכהן לגבי הידידות במצות צדקה.

אשה ובנים קטני', ואין לו די סיפוקו שיכול להטריף בני ביתו בכבוד, וחמיו שמעון עשיר, ולא רצה ליתן יד וסעד לחתנו ולבתו וילדיהם שיכולי להתפרנס בכבוד, ואמיד לכל העולם לפי עשרו שיכול להטריף חתנו ובתו ובניהם בכבוד. אם יכול לכופו ע"פ הדין שצריך ליתן להם די סיפוקו מהונו אשר חנן השם ית' הן משלו הן ממעשרו. וראובן הוא ת"ח, וזה ימיו רבי' היה קיבוץ ת"ת בביתו, וגם מגודל כל ימיו בעושה, ועתה בא בימים, וחמיו שמעון לא שת לבו לזה, ולא מחזיק ידי ראובן חתנו להטריפו בכבוד. זה עיקר השאלה...

תנן פ"ב דנדרין... ש"מ דחייב אדם לזון ולפרנס אפי' קרובים, מכ"ש וק"ו בניו ובני בניו, דבני בני' הרי הן כבנים, וגם חתנו קרוי בנו, כמו שמצינו בדוד מלך ישראל, שקרא לשאול חמיו אבי. וכן כתוב נמי גבי יעקב אבינו, ויקומו כל בניו [וכל] בנותיו לנחמו ופרש"י מאי בנותיו כלותיו כו'. ותניא בספרי, כי יהיה בך אביון מאחד אחיך וגו', אחיו מן האב קודם לאחיו מן האם, וכן כל קרוי קרוב קודם. וכן איתא בפ' איזהו נשך, תני רב יוסף, אם כסף תלוה את עמי [את] העוני נצמך, עני עירך קודמין כו'... וכן שמעתי בימי חורפי, כה"ג עובדא בעני אחד שהיו לו קרובי עשירי, והיה מטופל בילדים, וקרוביו העלימו עיניהם ממנו לתת לו כראוי לפי עשרם להטריפו לחם חקו לפי טיפולו וצרכו, ואזל אותו עני לקדם רבותינו שהיו בעה ההיא ז"ל, וסיפר אונסו וצערו, וצעק

הגבאי ועונה הגמרא שכל הנופל אינו נופל לגבאי תחילה אלא קודם כל על חברים הקרובים לו. לא ברור מן הגמרא האם זה מנהג או הלכה. וכן לא ברור האם הגבאי פטור מליתן לו והאם החבר היה חייב ליתן לו (אם לא היה נודר) מצד שהוא חברו.

וכתב המרדכי בב"ב תצ"ג-תצ"ד:

שאני אומר כל הנופל בעוני וצריך למוזנות אינו נופל ליד גבאי תחלה ואינו מוטל על הגבאי לפרנסו אלא הקרובים מחויבים לפרנסו ועליהם מוטל עשה דוחי אחיך תחלה עד שיעיינו ב"ד אם אין ספק לקרובים אבל לאחר שיעיינו שאין ספק לקרובים מוטל על הגבאי.

לדעת המרדכי מדובר כאן באדם המדיר את קרובו. ולפי הדין, הקרובים מחויבים לפרנסו מצד דיני קדימויות הצדקה (ומשמע מדבריו שאולי אפילו יש לכופם על זה) ולכן אין על הגבאי חיוב לפרנסם כלל וכלל². ומכך שהגמרא ראתה זאת כפתח לכך שהנדר יתבטל חייבים לומר שהגמרא הבינה שהקרוב חייב לפרנס העני ואין בלתו בזה.

וכן מובא בשו"ת מהר"ם מינץ (סימן ס"ה):

שאלתי על ראובן שירד מנכסיו, ויש לו

2. וכה פסק בשו"ע י"ד רנ"ז סעיף ח': "עני שיש לו קרובים עשירים שיכולים לפרנסו אין גבאי העיר חייבים לפרנסו אע"ג דקרוביו ג"כ נותנים בכיס".

ועלי' רמי יותר מאחרים וכדאמרו יארוד ילדה וכו'. ובפ"ק דקדושין אמרינן האומר לאשה התקדשי לי בככר זה ואמרה לי תנהו לעני ואפי' הסמוך לה אינה מקודשת מאי טעמא מצי א"ל כי היכי דמחייבנא ביה אנא את נמי מחוייב בי' ע"כ... וראיתי להטור בא"ה סי' כ"ט שפירש דעני הסמוך לה דקאמר ר"ל שמוטל עלי' לפרנסו ע"כ, משמע דמיירי כשהעני הי' קרוב לה דעלי' רמי לפרנסו משום דהוא קודם לכל אדם ואפילו הכי מצית אמ"ל כי היכי דמחייבנא אנא את נמי מחוייב לפרנסו. וזה שלא כדעת המרדכי שכתב בפ"ק דב"ב דעני שיש לו קרוב עשיר אין אחרים מחוייבים לפרנסו ואפי' נתן אותו קרוב בכיס של צדקה יע"ש. וכשנדקדק בדברי הרשב"א ז"ל יראה דאיהו ג"כ לא ס"ל להא דהמרדכי אלא גבי בניו ובנותיו דוקא הוא דכתב הכי דכופין לאב לבדו ואינו יכול לומר שיפרנסוהו גבאי העיר עם שאר עניים משום דכל הנופל אינו נופל ליד גבאי תחלה אלא שואל מקרוביו ומתפרנס ועליה דידי' רמי יותר מאחרים אבל אם כבר נפל אין לחייבו לקרוב אלא ישאל מכיס של צדקה.

המתנה אפרים אף מפרש לגמרא שעליה סמך המרדכי "שכל הנופל אינו נופל לגבאי תחילה" שזה רק אם 'נפל' כלומר פנה לבקשת עזרה מקרוביו. אולם אם העני פנה בבקשת עזרה מהגבאי הגבאי חייב ליתן לו כמו לכל אדם. כלומר יש בחירה לעני לפנות למי

מר לפניהם לעשות לזה כמוטל עליהם מדינא, וכן הוציא הסכמ' מכמה רבנן שגזרו על הקרובים ליתן לו סך כל אחד לפי ערכו, עד שיעלה לחשבון גדול, שיכול להחיות אותו ובני ביתו. וכך שמעתי גם כה"ג בעני אחד שהיה לו אח עשיר, שכפוהו רבותי' ליתן לו לפי עשרו להטריף האב בכבודו אותו ואת אשתו וילדיו. הנהו תרי עובדא שמעתי, אך ההסכמות לא ראיתי, והראיות והטעמים לא שמעתי, מ"ט יהבו למיליהו או מגין הראיות, או מקו' מציאותו מהיכא.

דעת המחנה אפרים חייב הציבור זהה לקרוב

ויש מרבותינו שיתכן וחלקו על המרדכי בזה. בגמ' בקדושין (דף ח) נאמר:

התקדשי לי בככר תנהו לעני אינה מקודשת אפילו עני הסמוך עלה מאי טעמא אמרה ליה כי היכי דמחייבנא ביה אנא הכי מחייבת ביה את.

משמע שעני הסמוך על אדם (ולא ברור האם מיירי בקרובו או חבירו) אין הסומך חייב באופן בלעדי לפרנס את העני אלא כל העולם חייב בו בשווה. וכן דעת המחנה אפרים (הלכות צדקה סימן א'):

אבל לע"ד נראה כמ"ש שאין כופין את העשיר לזון את קרובו יותר משאר העשירים שבעיר דכולם חייבים לפרנסו, ודוקא גבי בניו הקטנים הוא דכופין אותו לבדו משום דסתם קטנים על אביהם סמכי

שירצה והפנייה שלו יוצרת את החיוב ליתן לו³.

בשו"ת הרדב"ז (ח"ד סי' קמז) רצה לפשר בין המקורות שהובאו וכה דבריו:

שאלת ממני על ראובן שיש לו קרובים עשירים אם חייבים הצבור לתת לו מן הצדקה אעפ"י שהקרובים נותנים לקופה של צדקה לפי שראית בזה מחלוקת כמי נפסוק להלכה למעשה: תשובה אמת שכך כתב באור זרוע משם רבי אליעזר ממיץ והקשו עליו מההיא דהתקדשי לי בככר... ותירצו דשמא לא אמרו אלא בגבאי דוקא מפני שצריך לתת לאחרים אי נמי סמוך עליה לאו היינו קרובה אלא שסומך על שלחנה וכל שעה מצי למימר ליה זיל. אבל ק"ל על עיקר הדין הרי שאין קרוביו רוצים לפרנסו האם ימות העני ברעב. לפיכך אני אומר שלא אמרה הרב אלא היכא דמצינן לכפות אותם דעניין קודמין אבל היכא דלא מצינן למכפינהו לא אמר אדם מעולם שימות העני ברעב אלא ודאי מוטל על הצבור... אבל היכא דלא אפשר למכפינהו כגון שהם בעלי זרוע מפרנסין את קרוביו מן הצדקה כשאר עניי העיר שאינו בדין שימות זה ברעב מפני שקרוביו עשירים.

הרדב"ז בתחילה מפרש לגמרא בקדושין שרק הגבאי חייב ליתן לכל אדם ואילו סתם אדם אינו חייב לתת

לעני שיש לו סומך (ועדיין זה דלא כמרדכי לעיל) א"נ הגמרא בקידושין מ"רי בעני אקראי שסמוך על שולחן האשה באופן רגעי ולא בקרוב קבוע שאז כל אדם חייב בו. לבסוף כתב לחלק שרק אם ניתן לכפות את הקרובים ליתן והם אכן נותנים אז הציבור פטור מליתן ואם בלתי ניתן לכפות הרי הציבור חייב ליתן שלא ימות זה ברעב.

בן את אביו והאב את בנו

לגבי בן מהו לפרנס את אביו העני והאבא את בנו העני מצאנו התייחסות ברורה בזה. וכך מובא בירושלמי קדושין פרק א' הל' ז' לגבי חובת הבן לזון את אביו:

אתא ר' יעקב בר אחא ר' שמואל בר נחמן בשם ר' יונתן שכופין את הבן לזון את האב. אמר ר' יוסי הלואי היוין כל שמועתי בריין לי כהדא שכופין את הבן לזון את האב⁴.

וכן מצאנו בכתובות (מט:): לגבי חובת האר נגל הבן:

אמר רבי אילעא אמר ריש לקיש משום רבי יהודה בר חנינא כאושא התקינו שיהא אדם זן את בניו ואת בנותיו כשהן קטנים איבעיא להו הלכתא כוותיה או אין הלכתא כוותיה

3. אולם היה מי שהציע לפרש את דברי המחנה אפרים שיש להבחין בין תקופת הנפילה של העני שאז קרוביו חייבים לפרנסו לבין התקופה שאחרי נפילתו שאז הגבאי חייב בזה כמו לכל עני. והמעייין יעיין ודעתו תכריע מה הייתה כוונת המחנה אפרים.

4. ועיין בשבות יעקב חלק א' סי' ע"ה לגבי אב שהוריש לבנו נכסיו והעני מה שכתב בזה.

העשירים על ידי גבאי צדקה, שכל הנופל, אינו נופל תחילה ליד גבאי. וכענין שאמרו בגדרים פ' ר' אליעזר ס"ה ע"ב עוד א"ר מאיר: פותחין לו מן הכתוב בתורה, שמא יעני, ואין אתה יכול לפרנסו; ואמרין עלה בגמרא: אמר ליה רב חנא בר רב קטינא לרבה: ולימא ליה: כל דמעני, לאו עלאי נפיל, מאי דמטי ליה לפרנוסי בהדי, כולי עלמא מפרנסיא ליה; אמר ליה: שאני אומר: כל הנופל, אינו נופל ליד גבאי צדקה תחילה. ומחמרין על האב יותר משאר העם, ומבקשין טעדי לחייבו יותר משאר.

ונראה שחיובים אלו הם מצד הקשר המיוחד שיש בין אב ובנו והאחריות המשותפת וההדדית שחלה עליהם ומנוהג העולם שזהו דבר מכוער שהאב או הבן אינם דואגים אחד לשני וגרוע ד"ז מבעלי חיים. ולכן נראה שהחיוב כאן אינו רק מצד צדקה אלא גם מצד דרך ארץ שקדמה לתורה.

תא שמע כי הוה אתו לקמיה דרב יהודה אמר להו יארוד ילדה ואבני מתא שדיא כי הוה אתו לקמיה דרב חסדא אמר להו כפו ליה אסיאתא בצבורא וליקום ולימא עורבא בעי בניה והווא גברא לא בעי..כי הוה אתי לקמיה דרבא אמר ליה ניחא לך דמיתוני בניך מצדקה ולא אמרן אלא דלא אמיד אבל אמיד כפינן ליה על כרחיה כי הא דרבא כפייה לרב נתן בר אמי ואפיק מיניה ד' מאה זוזי לצדקה.

ובשו"ת הרשב"א (ח"ג סימן רצב) הרחיב חיוב זה גם לבנו גדול:

שאלת, עני אחד, יש לו אב עשיר ואינו רוצה לפרנסו, שאינו חייב לזונו אלא כשאר אנשי העיר; מהו לכופו בב"ד? תשובה: ..ונראה לי, דאפילו בבנו גדול או אמיד, כופין אותו לזונו מדין צדקה, כי ההיא דרבא, וכופין אותו לצדקה יותר משאר העשירים שבעיר, וקודם להם, שחייב הוא לפרנסו, משום: וחי אחיך עמך; ואינו יכול להמלט מחיוב זה, ולומר: שיפרנס אותו עם שאר

סיכום:

(א) לדעת המרדכי ע"פ הגמרא בגדרים, אדם חייב לזון את קרובו העני ורק אם אין סיפק לקרוב אז מחויב בזה הגבאי.

(ב) לדעת המחנה אפריים חיוב זה תלוי בבחירתו של העני.

(ג) לדעת הרדב"ז יש לכפות בזה את הקרובים ואם א"א לכפות אז חייב הגבאי.

(ד) לכ"ע נראה שאב על בנו או בן על אב חייבים זה בזה לפני חיוב הגבאי.